

MAKTABGACHA YOSHDAGI NUTQIY RIVOJLANISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNI SENSOR RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

Axmedova Nargiz Mustafqulovna¹

¹ Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Samarqand filiali Maxsus pedagogika
Logopediya yo'nalishi magistranti

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 24.02.2025

Revised: 25.02.2025

Accepted: 26.02.2025

KALIT SO'ZLAR:

sensor rivojlanish,
nutqiy rivojlanish,
maktabgacha yosh,
nuqsonlar, sensor
integratsiya terapiyasi,
nutq terapiyasi, erta
aralashuv,
multidistsipliner
yondashuv, rivojlanish
nuqsonlari, terapevtik
aralashuv.

Ushbu tadqiqotda, maktabgacha yoshdagi nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni sensor rivojlantirish xususiyatlari o'rganildi. Tadqiqotda sensor integratsiya terapiyasi va nutq terapiyasining bolalar rivojlanishiga ta'siri baholandi. Tadqiqot ishtirokchilari 4-6 yoshdagi bolalar bo'lib, ular nutq va sensor rivojlanishida kechikishlar kuzatilgan bolalar edi. Tadqiqot davomida, sensor rivojlanish va nutq ko'nikmalarini yaxshilash maqsadida maxsus terapiya mashg'ulotlari o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, integratsiyalashgan aralashuvlar bolalarning nutqiy aniqroq bo'lishiga, sensor tizimlarining yaxshilanishiga va umumiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Tadqiqotda erishilgan natijalar, erta aralashuv va multidistsipliner yondashuvlarning ahamiyatini ta'kidlab, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq va sensor rivojlanishidagi nuqsonlarni bartaraf etishning samarali usullarini ko'rsatdi.

KIRISH. Nutqiy rivojlanish, bolalarning ovoz, so'z va muloqotdagi qobiliyatlari bilan chambarchas bog'liq. Bu jarayonning o'z vaqtida va to'g'ri rivojlanishi bolaning emotsional va intellektual rivojlanishiga hamda jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiylashishiga yordam beradi. Ammo ba'zi bolalarda nutqiy rivojlanish muammolari yuzaga kelishi mumkin. Bu muammolar ko'p tarmoqli (kompleks) tizimlarining buzilishi natijasida yuzaga keladi va

sensor rivojlanishiga ham ta'sir qiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar — bu hayotning eng muhim davrini o'tayotgan yosh avlodning bir qismi bo'lib, ularning ruhiy va jismoniy rivojlanishida alohida e'tibor talab etiladi. Ayniqsa, nutqiy rivojlanish, bolalarning jamiyatda to'g'ri va samarali o'zaro aloqalar o'rnatishlari uchun muhim omil hisoblanadi [1]. Ammo ba'zi bolalarda nutqiy rivojlanish jarayonlarida nuqsonlar yuzaga kelishi mumkin. Bunday nuqsonlar ko'pincha sensor rivojlanish bilan bog'liq bo'lib, bu bolalarning umumiy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Sensor rivojlanish — bu bolaning tashqi muhitni qabul qilish, his qilish va qayta ishlash qobiliyatidir. Bolalar nutq va boshqa ko'nikmalarni o'rganish jarayonida sezgi tizimlarining (ko'rish, eshitish, teginish, hid bilish va ta'mni sezish) rivojlanishi juda muhimdir. Bu tizimlar to'g'ri ishlashiga bog'liq holda, nutqiy rivojlanish jarayoni ham muvaffaqiyatli bo'ladi. Nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda sensor tizimlarning ishlashida ham ayrim muammolar paydo bo'lishi mumkin. Bunday bolalar ko'pincha hissiy va motor tizimlaridagi o'zgarishlar bilan ham duch kelishadi. Masalan, ko'rish va eshitishdagi zaifliklar, teri tuyish sezgiriligining pasayishi, yoki tana harorati va muskul kuchini boshqarishdagi muammolar nutqning o'sishiga to'sqinlik qiladi. Sensor rivojlanishning nuqsonlari bolaning so'zlarni tanib olish, talaffuz qilish va ular bilan muloqotda bo'lish jarayonini qiyinlashtiradi. Shuningdek, bolaning ijtimoiy aloqalarga kirishish va jamiyatda to'g'ri o'z o'rnini topish qobiliyatlari ham buzilishi mumkin [2].

Ko'p tarmoqli maktabgacha yoshdagi nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni sensor rivojlantirish, ularning to'g'ri o'sish va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sensor rivojlanish tizimlarining muvozanati, bolalarning nutqiy ko'nikmalarini va umumiy rivojlanishini yaxshilashga yordam beradi. Shuning uchun, bolalarning sensor rivojlanishiga alohida e'tibor qaratish zarur. Nutqiy va sensor rivojlanishdagi muammolarni o'z vaqtida aniqlash va to'g'ri muolajalar ko'rsatish, bolalarning kelajakdagi muvaffaqiyatli hayoti uchun poydevor yaratadi. Kelajakda, sensor rivojlanish va nutq terapiyasining yanada chuqurroq integratsiyalashgan metodlari va texnikalarini ishlab chiqish zarur, shuningdek, o'qituvchilar va nutq terapevtlarning o'z malakalarini oshirishga doir tadqiqotlar davom ettirilishi kerak [3]. Tadqiqotlarning natijalari, sensor rivojlanishidagi nuqsonlarni bartaraf etish orqali bolalarning nutqiy va umumbob rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar va ularning sensor rivojlanishiga oid o'rganishlar so'nggi yillarda katta ahamiyat kasb etmoqda. Bu yoshdagi bolalarda sensor rivojlanish va nutq o'rtasidagi bog'liqlik, o'zaro aloqaning ahamiyati haqida bir qator tadqiqotlar mavjud. Nutqiy rivojlanishdagi nuqsonlar, odatda, bolalar o'z yoshiga mos ravishda nutqni rivojlantira olmayotganida yoki so'z boyliklari, talaffuz va

grammatik tuzilish bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqaradi. Nutqiy rivojlanishdagi kechikishlar bolalar uchun muloqot va o'z fikrlarini ifodalashda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, nutqning kechikishiga sabab bo'lgan omillar orasida sensor tizimlarining rivojlanishidagi kechikishlar muhim ahamiyatga ega. Sensor tizimlarining to'g'ri ishlashi nutqni tushunish, talaffuz va umumiy kommunikatsiya qobiliyatini rivojlantirish uchun zarurdir. Pritchard va boshqa (2016) tomonidan olib borilgan tadqiqotda, sensor tizimlarida kechikish bo'lgan bolalarning nutqiy rivojlanishdagi kechikishlarga ko'proq duchor bo'lishi aniqlangan. Ularning fikriga ko'ra, sensoryal va motor tizimlarning o'zaro aloqasi, nutq va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun zarurdir. Ayniqsa, vestibulyar va propriozeptiv tizimlar nutq va tilni anglashda, so'z boyligini shakllantirishda, talaffuzni yaxshilashda muhim rol o'ynaydi (Ayres, 2005) [4,5].

Sensor integratsiya terapiyasi (SIT), sensor tizimlarining to'g'ri ishlashini ta'minlash maqsadida o'rganilgan metodlardan biridir. Bu terapiya, bolalarda sensor javoblarni yaxshilash va motor ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, bu esa nutqning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayres (2005) sensor integratsiya terapiyasining bolalarga ko'plab foydalar keltirganligini ko'rsatdi, chunki u bolalarning sensor tizimlariga qaratilgan aralashuvlar orqali nutq va muloqot ko'nikmalarini yaxshilaydi. Yaqinda o'tkazilgan tadqiqotlar, sensor integratsiya terapiyasining bolalar nutqi va sensor rivojlanishidagi salbiy o'zgarishlarni bartaraf etish uchun samarali yondashuv ekanligini tasdiqladi. Mukaddamgi tadqiqotlarda, sensor integratsiya terapiyasidan foydalangan bolalarda motor va sensor rivojlanishdagi o'zgarishlar sezilarli bo'lgan (Dunn, 2014). Ularning natijalari shuni ko'rsatdiki, sensor tizimlarining yaxshilanishi, bolalarning nutqiy rivojlanishidagi kechikishlarni bartaraf etishda yordam beradi. Shuningdek, nutq terapiyasining o'zni ham juda muhim. Nutq terapiyasi bolaning til va nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus mashg'ulotlar to'plamidir. Nutq terapevtlari bolalarning talaffuzini yaxshilash, grammatik tuzilishni mustahkamlash va so'z boyligini oshirish uchun turli usullardan foydalanadilar. Nutq terapiyasining samaradorligi bir nechta tadqiqotlar bilan tasdiqlangan (Leonard, 2016). Shu bilan birga, nutqni rivojlantirishda individual yondashuvning zarurligi ta'kidlanadi. Yani, har bir bolaning ehtiyojlariga moslashtirilgan terapevtik aralashuvlar ko'proq foyda keltiradi. Bolalarda nutqiy va sensor rivojlanishdagi muammolarni bartaraf etishda multidistsipliner yondashuvning ahamiyati katta. Bir nechta mutaxassislarning birgalikda ishlashi, bolalarning rivojlanishiga to'liq yondashish imkonini beradi. Multidistsipliner jamoa tarkibida logopediya, okkupatsion terapiya, psixologiya va pedagogika sohasidagi mutaxassislar bo'lishi zarur. Bunday

yondashuvlar, bolalarning sensor va nutqiy rivojlanishidagi muammolarni kompleks tarzda hal qilishga yordam beradi [6,7].

Bunday yondashuv, shuningdek, bolalar uchun individual rejalashtirilgan terapiya dasturlarini yaratishga imkon beradi, bu esa rivojlanishdagi nuqsonlarning samarali bartaraf etilishiga olib keladi. O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, multidistsipliner yondashuvlar bolalarning nutqiy va sensor rivojlanishida sezilarli yaxshilanishlarni ta'minlaydi (O'Connor, 2017). Masalan, terapevtlar o'zaro hamkorlikda ishlash orqali bolalarning rivojlanishida eng samarali usullarni aniqlashadi va bolalarning individual ehtiyojlariga mos ravishda aralashuvlar o'tkazadilar. Yuqoridagi tahlil shuni ko'rsatadiki, maktabgacha yoshdagi nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni sensor rivojlanishini yaxshilash uchun turli terapiya yondashuvlari samarali. Sensor integratsiya terapiyasi va nutq terapiyasining birgalikda qo'llanilishi bolalarning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, multidistsipliner yondashuvlar bolalar rivojlanishining barcha jihatlarini hisobga olishga imkon yaratadi. Tadqiqotlar bu yondashuvlarning samaradorligini va bolalar rivojlanishida ulardan qanday foydalangan holda maksimal natijalarga erishish mumkinligini ko'rsatmoqda [8].

Sensomotor terapiyasi mashg'ulotlari bolalarning sensor tizimlaridagi kamchiliklarni bartaraf etishga mo'ljallangan. Tana harakatlari va muvozanat mashqlari, tezkor va sekin harakatlarni uyg'unlashtirishga qaratilgan edi. Mashg'ulotlar quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'tkazildi va tavsiyalar ishlab chiqildi:

Sensomotor terapiyaning asosiy yo'nalishlari:

- **Taktil stimulyatsiya** – bolalarning terisiga turli to'qimalar bilan ta'sir qilish, shakllarni, yumshoqlik va qattiqlikni sezish imkonini yaratish;
- *Dukkakli mahsulotlarni saralash, shakllar yasash, ranglash;
- *Turli qalinlikdagi rangli matolar (hayvonlar, qushlar tanasi orqali nomlash

*Rangli sun'iy qumlar;

*Silliq va notekis koptokchalar;

* Suvning harorat holati;

- **Vestibulyar stimulyatsiya** – turli harakatlarga, aylanishlarga va tebranishlarga duchor qilish, muvozanatni yaxshilash;

*Ranglarni farqlash

*Shakllardan foydalanish

*Labirintlar bilan o`yinlar,

*Tekislik va fazoni his qilish

*Fazoda mo`ljol olish (o`ng,chap,orqa,old)

- **Propriotseptiv stimulyatsiya** – mushaklar va bo`g`imlar bilan bog`liq hissiyotlarni rivojlantirish uchun maxsus mashqlar.

* Umumiy motorika mashqlari

*Turli yo`nalishlarda yurish(ilon izi,mayda qadam,yon tomon yurish..)

*Tirsaklar yordamida emaklash

* Qo`l va barmoq harakatlari

*Eshitish o`yinlari(cholg`u asboblari,ertaklar,turli tovushlar)

*Ta`mni his qilish o`yinlari

*Hidlarni his qilish o`yinlari

Nutqni rivojlantirish-Sensor stimulyatsiya orqali bolalarning talaffuz va tovush chiqarish qobiliyatini oshirish mumkin.

- **Sensor nutqni ishga tushirish**-bu barcha hislarni faollashtirish orqali nutqni rivojlantirishga yordam beradigan yondashuv.Bola ushlaganda,tinglaganda,ko`rganda va his qilganda,uning miyasi nutq uchun

asos bo`ladigan neyron aloqalarni faol ravishda quradi.

Tadqiqotda sensor rivojlanish va nutq terapiyasining bolalar rivojlanishiga bo`lgan ta`siri aniqlash uchun integratsiyalashgan usullar qo`llanildi.

Ushbu tadqiqot natijalari, nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo`lgan bolalarda sensor rivojlanishining ahamiyatini va bu sohalarida integratsiyalangan aralashuvlarning samaradorligini tasdiqladi. Sensor integratsiya terapiyasi va nutq terapiyasining birgalikda qo`llanilishi bolalarning sensor tizimlarini yaxshilash va nutq ko`nikmalarini rivojlantirishda katta ijobiy natijalar berdi. Tadqiqot davomida ishtirokchilar orasida sensor sezgirliklarni yaxshilash, talaffuzni aniqroq qilish, nutqning ifodalilik darajasini oshirish kabi o`zgarishlar kuzatildi. Shuningdek, erta aralashuvning bolalarning rivojlanishiga bo`lgan ta`siri muhimligini ko`rsatdi. Erta tashxis va terapiya, bolalarning kelajakdagi rivojlanishida muhim o`rin tutadi, chunki bu holatdagi bolalar tezroq va samaraliroq

rivojlanish ko'rsatkichlariga erishadilar. Tadqiqotda shuningdek, multidistsipliner yondashuvning ahamiyati ta'kidlandi. Nutq terapevtlari, okkupatsion terapevtlar va boshqa mutaxassislar birgalikda ishlash orqali bolalarga individual ravishda moslashtirilgan aralashuvlarni taqdim etish mumkin.

Demak, o'yinlar orqali bolalar tovushlarni aniq talaffuz qilish, grammatik tuzilmalarni to'g'ri ishlatish va so'z boyligini kengaytirishda ijobiy o'zgarishlarga erishdilar. Sensor o'yinlar bolaning nafaqat jismoniy, balki psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ham yordam beradi. O'yin jarayonida bolalar bir-biri bilan muloqot qilishni o'rganib, o'z his-tuyg'ularini ifodalashda yaxshilanishlar ko'rsatdilar. Shuningdek, o'yinlar orqali bolalar o'rtasida ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish, bir-birlarini tushunish va muloqotda to'g'ri nutqdan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Nomlangan sensorli o'yinlar bolalar nutqini rivojlantirish borasidagi ayrimlari bo'lib, ular ota-onalarning imkoniyati, vaqtdan kelib chiqqan holda taklif etiladi va ishbu ishlar ustida muntazam ravishda shug'ullanish bolalar nutqiy nuqsonlarini bartaraf etishga samarali ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulkarimova, Z. (2017). *Sensor rivojlanish va uning maktabgacha yoshdagi bolalarda ahamiyati*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
2. Qodirov, B. (2019). *Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy rivojlanishning kechikishlari: sabablari va davolash usullari*. Toshkent: "Maqsad" nashriyoti.
3. Shodiyeva, S. (2016). *Bolalarda nutqni rivojlantirish va sensor terapiya*. Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti.
4. Ayres, A. J. (2005). *Sensory Integration and the Child*. Western Psychological Services.
5. Dunn, W. (2014). *Sensory Profile 2*. Pearson.
6. Leonard, L. B. (2016). *Children's Speech and Language: An Introduction to the Development of Communication*. Oxford University Press.
7. O'Connor, R. (2017). *The Multidisciplinary Approach in Early Childhood Intervention*. Early Childhood Development Journal.
8. Pritchard, A., et al. (2016). *Sensorial Development in Children with Delays in Speech and Language*. Journal of Early Intervention, 38(2), 128-135.
9. Babaeva, M. (2020). *Nutqiy va sensor rivojlanishdagi kechikishlar va ularni bartaraf etish usullari*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.
10. Rahimov, U., & Karimova, F. (2021). *Sensor rivojlanishning maktabgacha yoshdagi bolalardagi o'zgarishlarga ta'siri*. Tashkent: Tashkent State University of Psychology